

Порівняльний аналіз поховальної обрядовості донецької та середньодонської катакомбних культур

Андрій Дубяга

Методист відділу національного виховання, позашкільної та громадянсько-історичної освіти Донецького обласного інституту післядипломної педагогічної освіти. Місто Київ, вулиця Січових стрільців 52-А, ORCID: 0000-0002-8143-4980, metod.ist.ukrdon@gmail.com.

На початку ХХІ століття класиком дослідження каткомбної культури доби середньої бронзи С. Н. Братченком була запропонована нова таксономічна одиниця — донецько-донська (донська) катакомбна культура, яка вбирала в себе власне донецьку, середньодонську та західноманичську катакомбні культури. На сьогодні серед науковців немає загальноприйнятого та зваженого підходу до диференціації археологічних культур, що значно ускладнює їхнє дослідження. Доволі часто у якості основного критерія для виокремлення культур науковці за основу приймають другорядні ознаки, що призводить до недоречного плюралізму в цьому питанні. Створити чітку систему диференціації катакомбних культур намагався С. Н. Братченко. Проте за життя дослідник не встиг повністю обґрунтувати висунуту ним теорію й узагальнити всі наявні матеріали. Це створило підґрунтя для несприйняття запропонованої таксономічної одиниці та виникнення низки дискусій щодо неї. Стаття є спробою аргументувати позицію класика на основі порівняльного аналізу поховального обряду донецької та середньодонської катакомбної культури, а саме таких її елементів як поза й орієнтація небіжчика. Отримані результати свідчать про якщо не тотожність основних елементів поховального обряду цих катакомбних культур, то принаймні про велику схожість. Відтак пропозиція, висунута С. Н. Братченком, підтверджується на рівні статистики. Тож введення таксономічної одиниці «донецько-донська (донська)» катакомбна культура доречне та дотичне. Стаття не претендує на всебічне узагальнення, проте є черговою спробою обґрунтування ідей, висунутих класиком дослідження катакомбних старожитностей.

Ключові слова: С. Н. Братченко, доба середньої бронзи, катакомбна культура, донецька катакомбна культура, середньодонська катакомбна культура, поховальний обряд, таксономічна одиниця, донецько-донська (донська) катакомбна культура.

Вступ

На сьогодні не існує усталеної таксономічної номенклатури щодо диференціації археологічних культур катакомбного кола. Перш за все це пов'язано з тим, що не існує сталих і загальноприйнятих критеріїв для їх виокремлення (Іванова, 2004 : 330). До того ж, головним джерелом інформації про добу середньої бронзи є поховання, які є хоч і інформативним, проте доволі специфічним її джерелом. Ці обставини породили значну складність для дослідників, не тільки для дослідників катакомбної культурної області доби середньої бронзи, а для археологів в цілому. У якості провідних критеріїв виокремлення культур дослідники на власний розсуд виділяють ті з них, які найбільш яскраво демонструють диференціацію. Наприклад, для диференціації археологічних культур бронзової доби О. В. Городцов за основу взяв поховальну споруду. Доцільно акцентувати увагу, що ця доволі стала одиниця диференціації і досі не втратила своєї актуальності, що піонер вивчення бронзової доби степу та лісостепу України обрав критерій доволі влучно. Разом з тим доволі часто науковцями в якості критерію диференціації обираються менш вагомі показники. Як правило це супровідний реманент, найчастіше кераміка, проте це не завжди є доречним. Саме прийняття за основу другорядних критеріїв диференціації культур створює науковий плюралізм, який у цій ситуації не є позитивним явищем. Треба погодитись, що поховальний реманент є дуже важливою характеристикою, зокрема кераміка, за допомогою якої визначають інфільтрацію культур, відносну й абсолютну хронологію та інші загальні тенденції. Але треба підкреслити, що супровідний інвентар у будь-якому разі є другорядною характеристикою. На користь останнього твердження доцільно навести аргументацію. По-перше, поховання всіх археологічних культур мають певну частку поховань безінвентарних, проте доволі рідко дослідники не можуть віднести окреме поховання до однієї з культур. Отже, поховальний реманент не

є наріжним каменем диференціації культур. По-друге, поховання створюється не для реманенту, а саме для небіжчика, тобто центральне місце в похованні належить саме йому. Отже, і в якості ключового критерію виокремлення культур необхідно брати саме небіжчика: його положення відносно сторін горизонту, саме положення тіла й інші суто обрядові показники (поховальна споруда, фарбування тіла тощо). Поховальний реманент відіграє виключно другорядну роль, адже насиченість ним може коливатись від повної відсутності до значного насичення і цим самим підкреслювати позитивне соціальне положення або професійну сферу.

Зовсім інший підхід було запропоновано С. Н. Братченком, який був схильний розглядати поховальний реманент виключно в якості категорії для диференціації локальних варіантів культур, а не в якості критерію для їхнього розрізнення. Провівши ґрунтовний аналіз поховань донецької, середньодонської та західноманичської катакомбних культур, науковець дійшов висновку, що це є одна археологічна культура, і відповідно здійснив спробу ввести відповідний таксон до обігу. Детально обґрунтувати свої погляди дослідник просто не встиг. Можливо саме тому на сьогодні більшість науковців не сприймають його ідеї. Відповідно є нагальна потреба навести аргументи на користь ідеї С. Н. Братченка.

Мета статті: обґрунтування таксономічної одиниці донецько-донська (донська) катакомбна культура на статистичному рівні.

Основна частина

Понад два десятиліття тому класик дослідження катакомбних старожитностей С. Н. Братченко ввів до наукового обігу нову таксономічну одиницю — «донецько-донська (донська)» катакомбна культура. Уперше цю таксономічну одиницю науковець використав у спільній з С. М. Санжаровим монографії, що присвячена

аналізу бронзових знарядь з катакомб Сіверськодонецчини та Донщини (Братченко, Санжаров, 2001). У зазначеній роботі при здійсненні культурно-хронологічної атрибуції поховань С. Н. Братченко дійшов логічного висновку, що відмінності між закріпленими в науковій номенклатурі на той час таксономічними одиницями здебільшого ґрунтуються на відмінностях у керамічному комплексі. Це, наприклад, спонукало О. М. Смирнова поміж інших катакомбних культур виділити таку як «з ялинковою орнаментациєю кераміки» (Смирнов, 1996: 54–113). З цим підходом явно не був згодний С. Н. Братченко, який наголошував, що разом із відмінностями в кераміці в ній багато спільних рис і що відомі комплекси, у яких кераміка, що традиційно відносять до різних катакомбних культур сполучається. Натомість відмінності полягають у їх різному кількісному поширенні (Братченко, Санжаров, 2001: 92). Саме цей аспект є головним у виокремленні варіантів та/або типів культури, а не самих культур. Ця обставина призвела до того, що класик катакомбної тематики у своїх останніх публікаціях постійно використовував нову таксономічну одиницю «донецько-донська (донська)» катакомбна культура (Братченко, 2007: 103–109, 2008: 214, 2004: 65). Несприйняття нової таксономічної одиниці сучасниками пов'язане перш за все з відсутністю узагальнюючої праці на цю тему. Звичайно, дана стаття аж ніяк не претендує на узагальнення, проте її можна вважати однією зі спроб довести точку зору класика.

Виходячи з того, що в якості головних критеріїв диференціації археологічних культур С. Н. Братченко пропонував розглядати обрядовість поховання, а не реманент, для досягнення мети статті порівняємо такі характеристики поховального обряду донецької та середньодонської катакомбних культур (на жаль, наразі немає в розпорядженні змістовних матеріалів щодо західноманичської катакомбної культури, тому порівняльний аналіз здійснюватиметься лише в межах двох культур): поза небіжчика, орієнтація небіжчика за сторонами горизонту.

Процедура порівняльного аналізу вимагає надати загальні характеристики виборки:

«Донецька» катакомбна культура. До виборки ввійшли 1188 поховань донецької катакомбної культури, для яких є точне визначення двох характеристик поховального обряду: положення й орієнтація небіжчика. У цих похованнях зафіксовано 1425 кістяків різного віку. Основу виборки складають раніше не опубліковані матеріали з архіву Інституту археології НАН України, також використано раніше опубліковані звіти польових досліджень (переважно щодо поховань з Ростовської області) у монографіях і періодичних виданнях (Братченко, 1976; Черных, Санжаров, Риндич, Дубровський, 2013; Полідович, 2011; Ільюков, Казаков, 1988; Глебов, Гугуєв, 2019; Беспалий, Беспалий, 2002; Ларенок П. А., 2000; Парусимов, 2012).

«Середньодонська» катакомбна культура. До виборки ввійшло 361 поховання, для яких є точні визначення зазначених вище характеристик поховального обряду. Поховання містять 408 кістяків. Виборка переважно формувалась на основі раніше опублікованих джерел (Синюк, Матеев, 2007; Березуцька, 2003), проте містить і частку раніше не опублікованих звітів за матеріалами архіву Інституту археології НАН України.

Виборка формувалась за допомогою єдиного критерію: можливість визначити дві характеристики — поза й орієнтація небіжчика, і повністю відповідає критерію випадковості. У зв'язку з тим, що виборка по донецькій культурі значно перевищує виборку по середньодонській, порівняння доцільно проводити у відсотках.

Варіативний ряд пози кістяків у похованнях як донецької, так і середньодонської катакомбної культури доволі широкий. Він представлений такими варіантами: зібрані на правому та лівому боці (з різним ступенем зібраності від тупого кута у тазовому суглобі до гострого), на

Табл. 1. Відсоткові показники пози кістяків у донецькій і середньодонській катакомбних культурах.**Table 1.** Percentages of skeleton postures in the Donetsk and Middle Don catacomb cultures.

Поза	Донецька КК		Середньодонська КК	
	Кількість кістяків	%	Кількість кістяків	%
Випростано на спині	72	5,1	12	2,9
Зібрано на спині	193	13,5	15	3,7
На животі	7	0,5	0	0
Лівий бік, гострий кут	13	0,9	4	1
Лівий бік, прямий кут	18	1,3	10	2,5
Лівий бік тупий кут	40	2,8	59	14,5
Правий бік, гострий кут	108	7,6	21	5,1
Правий бік, прямий кут	126	8,8	32	7,8
Правий бік, тупий кут	848	59,5	255	62,5
Усього	1425	100	408	100

животі, випростані на спині, зібрані на спині, випростані на боку. Відсоткові показники пози кістяків у донецькій і середньодонській катакомбних культурах представлено в таблиці 1.

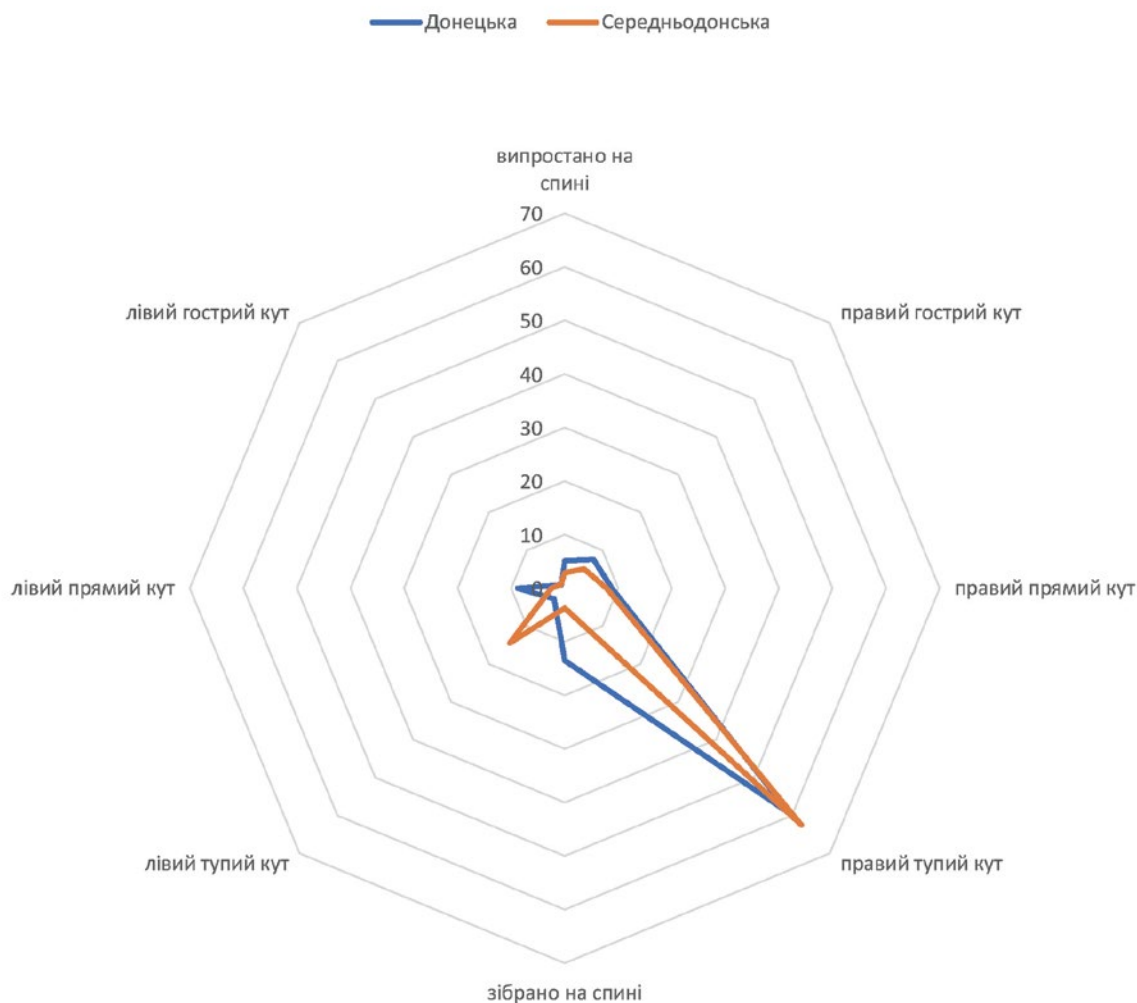
Звичайно, повної тотожності спостерігати неможливо, адже відсутність чітко усталеного обряду завжди породжує багатоваріативність, проте певні тенденції підкреслити необхідно. По-перше, спостерігається тотальне превалювання поховань у позі на правому боці з тупим кутом зібраності. І ця тенденція однаково правомірна як для донецької, так і для середньодонської катакомбної культури. По-друге, варіативність трупопокладення майже тотожна для обох культур. Єдиним винятком є фіксації певної кількості поховань на животі в ареалі донецької катакомбної культури, до того ж розбіжності у кількісних показниках при порівнянні не є критичними. По-третє, спостерігається доволі значна розбіжність у показниках поховань на спині у донецькій і середньодонській катакомбній культурі зі значним переважанням у першій. Це може бути пов'язано з інфільтрацією інгульського поховального обряду до суміжної донецької культури, у той час як середньодонська географічно не межувала

з інгульською та в меншому ступені зазнала цих впливів. Ще більш переконливими стають аргументи щодо фактичної тотожності надання пози при похованні донецької та середньодонської катакомбної культури при графічному поданні (діаграма 1). З огляду на те, що жодного поховання на животі в середньодонській культурі не виявлено, такий тип поховання на графіку не відображено.

Візуальний аналіз відсоткових показників трупопокладення в донецькій та середньодонській культурі свідчить якщо не про тотожність, то про максимальну близькість цього елементу поховального обряду.

Порівняємо положення кістяків донецької та середньодонської культури відносно сторін горизонту. У даному випадку за основу взято орієнтацію головою відносно точки обрію (таблиця 2).

Дані таблиці 2 свідчать, що здебільшого орієнтація кістяків в обох катакомбних культурах збігається, значимі відмінності фіксуються лише в двох векторах: у західному, який більше притаманний донецькій КК; у

Діаграма 1. Порівняльний аналіз пози небіжчиків у похованнях донецької та середньодонської катакомбних культур (%).

Diagram 1. Comparative analysis of the posture of the deceased in the burials of the Donetsk and Middle Don catacomb cultures (%).

північно-східному, який більше притаманний середньодонській КК. Решта векторів орієнтації кістяків майже тотожна і розбіжності не є значними. Також варто відзначити ще одну особливість: серед поховань донецької КК фіксуються випадки різновекторного покладання небіжчиків, так звана поза антитеза. Серед поховань середньодонської КК таких випадків у цій виборці не зафіксовано. Для підвищення ефективності порівняльного аналізу наведемо дані щодо розподілу кістяків культур, що досліджуються графічно (діагр. 2).

Візуальний аналіз наведених даних підтверджує наведену вище тезу про фактичну тотожність розподілу кістяків відносно сторін

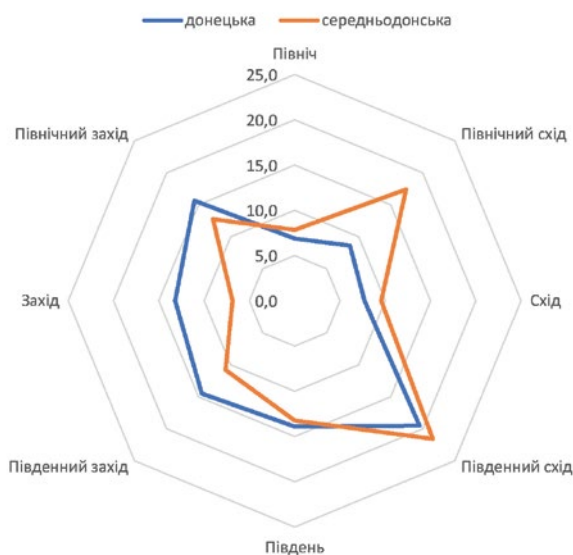
горизонту в похованнях катакомбних культур, що може свідчити про їхню монолітність.

Висновки

Порівняльний аналіз поховальної обрядовості донецької КК та середньодонської КК у площині таких її елементів як поза й орієнтація небіжчиків відносно сторін горизонту свідчить про їхню фактичну тотожність. Звичайно, повної тотожності в такому великому географічному ареалі спостерігати просто неможливо, адже навіть в одному кургані можна спостерігати різну обрядовість. Разом з тим на рівні опрацювання значних масивів статистичні дані свідчать, що значні відмінності між донецькою

Табл. 2. Положення кістяків донецької та середньодонської культури відносно сторін горизонту.**Table 2.** Position of skeletons of the Donetsk and Middle Don cultures relative to the sides of the horizon.

Поза	Донецька КК		Середньодонська КК	
	Кількість кістяків	%	Кількість кістяків	%
Північ	98	6,9	32	7,8
Північний схід	123	8,6	71	17,4
Схід	110	7,7	39	9,6
Південний схід	278	19,5	88	21,6
Південь	198	13,9	54	13,2
Південний захід	207	14,5	44	10,8
Захід	188	13,2	28	6,9
Північний захід	223	15,6	52	12,7
Північ	98	6,9	32	7,8
Усього	1425	100	408	100

Діаграма 2. Положення кістяків донецької та середньодонської катакомбної культури відносно сторін горизонту (%).**Diagram 2.** Position of skeletons of the Donetsk and Middle Don catacomb cultures relative to the sides of the horizon (%).

та середньодонською катакомбною культурою відсутні. Це безпосередньо підтверджує наведену тезу С. Н. Братченка про однорідність катакомбної культури в зазначеному ареалі. Відповідно стосовно донецької та середньодонської культури доречно вживати таксономічну одиницю, запропоновану дослідником

— «донецько-донська» або «донська». Неодмінно треба підкреслити, що ця стаття не може претендувати на вичерпність та істину в останній інстанції, адже подібні узагальнення потребують щонайменше досліджень на рівні дисертаційних. Доцільно окреслити перспективи подальших досліджень. По-перше, необхідно до порівняльного аналізу додати матеріали західноманичської культури, аби здійснювати перевірку гіпотези С. Н. Братченка на всьому ареалі донецько-донської катакомбної культури. По-друге, подібні узагальнення неодмінно потребують збільшення джерельної бази. Бажано проводити порівняльний аналіз на основі виборок, які чисельно будуть близькими одна з одною. По-третє, поряд з поховальною обрядовістю, яка неодмінно є головним критерієм для виокремлення культур, доцільно долучити і вторинні ознаки, тобто поховальний реманент.

Отже, статистичні дані, які отримані під час порівняння основних елементів поховального обряду донецької та середньодонської свідчать про те, що вони являють собою монолітну культуру доби середньої бронзи.

Література

Берданосовка. Курганный могильник. Сборник научных статей. Ростов-на-Дону, 2012. С. 139–188.

Березуцкая Т. Ю. Среднедонская катакомбная культура и ее локальные варианты (по материалам погребальных памятников). Воронеж, 2003. 216 с.

Беспалый Е. И., Беспалый Г. Е. Курганный могильник Мухин. Аксайские древности. Ростов-на-Дону, 2002. 55 с.

Братченко С. Н. Катакомбне «бароко» з овалами та петлями в системі орнаментативності. МДАСУ, 2007. №8. С. 103–109.

Братченко С. Н. Олександрівські могили-кургани в долині Лугани. МДАСУ, 2008. №8. С. 134–217.

Братченко С. Н. Прадавня Слобожанщина: Сватівські могили-кургани III тис. до н. е. та майдани. *Матеріали та дослідження з археології східної України*, 2004. № 2. С. 65–190.

Братченко С. Н., Санжаров С. М. Рідкісні бронзові знаряддя з катакомб Сіверськодонеччини та Донщини (III тис. до н.е.). Луганськ: ЧНУ, 2001. 108 с.

Братченко С. Н. Нижнее Подонье в эпоху средней бронзы (Периодизация и хронология памятников). Киев, 1976. 254 с.

Глебов В. П., Гугуев Ю. К. III курганный могильник у Аксайского поворота. Труды археологического научно-исследовательского бюро. Том V. Ростов-на-Дону, 2019. С. 25–68.

Иванова С. В. Исторические реконструкции и археологические реалии (ямная культурно-историческая общность). *Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету*, 2004. № 18. С. 330–356.

Илюков Л. С., Казаков Л. М. Курганы Миусского полуострова. Ростов-на-Дону, 1988. 168 с.

Ларенок П. А. Охранные раскопки кургана на территории базы производственного объединения «Красный металлист» в г. Ростов-на-Дону 1983 г. *Материалы и исследования таганрогской археологической экспедиции*. Ростов-на-Дону, 2000. 66 с.

Парусимов И. Н. Раскопки курганов могильника Поляково. *Археологические записки*. 2012. № 4. С. 185–210.

Полідович Ю. Б. Курган доби бронзи «Розкопана могила» поблизу м. Дружківка Донецької області. *Археологічний альманах*. 2011. № 25. С. 71–155.

Синюк А. Т., Матвеев Ю. П. Среднедонская катакомбная культура эпохи бронзы (по данным курганных комплексов). Воронеж, 2007. 220 с.

Смирнов А. М. Курганы и катакомбы эпохи бронзы на Северском Донце. Москва, 1996. 181 с.

Труды Новочеркасской археологической экспедиции. 2002. №6. 31 с.

Черных Е. А., Санжаров С. Н., Рындыч А. С., Дубровский П. С. Исследование курганов у пос. Шкляр на Северском Донце. МДАСУ. 2013. №12. С. 153–177.

References

Berdanosovka. Kurganniy mogilnik. Sbornik nauchnykh statei. Rostov-na-Donu, 2012. S. 139–188.

Berezučkaia T. Iu. Srednedonskaia katakombnaia kultura i ee lokalnye varianty po materialam pogrebalnykh pamiatnikov. Voronezh, 2003. 216 s.

Bespalyi E. I., Bespalyi G. E. Kurganniy mogilnik Mukhin. *Aksaiskie drevnosti*. Rostov-na-Donu, 2002. 55 s.

Bratchenko S. N. Katakombne baroko z ovalamy ta petliamy v systemi ornamentatsii. MDASU, 2007. №8. S. 103–109.

Bratchenko S. N. Oleksandrivski mogily-kurhany v dolyni Luhani. MDASU, 2008. №8. S. 134–217.

Bratchenko S. N. Pradavnia Slobozhanshchyna: Svativski mogily-kurhany III tys. do n.e. ta maidany. *Materialy ta doslidzhennia z arkeolohii shhidnoi Ukrainy*, 2004. № 2. S. 65–190.

Bratchenko S. N., Sanzharov S. M. Ridkisni bronzovi znariadia z katakomb Siverskodonechchyny ta Donshchyny (III tys. do n.e.). Luhansk: SNU, 2001. 108 s.

Bratchenko S. N. Nizhnee Podonie v epokhu srednei bronzy Periodizatsiia i khronologiiia pamiatnikov. Kiev, 1976. 254 s.

Glebov V. P., Guguev Iu. K. III kurganniy mogilnik u Aksaiskogo povorota. *Trudy arkeologicheskogo nauchno-issledovatel'skogo biuro*. Tom V. Rostov-na-Donu, 2019. S. 25–68.

Ivanova S. V. Istoricheskie rekonstruktsii i arkeologicheskie realii (iamnaia kulturno-istoricheskaia obshchnost). *Naukovi pratsi istorychnoho fakultetu Zaporizkoho derzhavnogo universytetu*, 2004. № 18. S. 330–356.

Iliukov L. S., Kazakov L. M. Kurgany Miussskogo poluostrova. Rostov-na-Donu, 1988. 168 s.

Larenok P. A. Okhrannye raskopki kurgana na territorii bazy proizvodstvennogo obedinienia Krasnyi metallist v g. Rostov-na-Donu 1983 g. *Materialy i issledovaniia taganrogskei arkeologicheskoi ekspeditsii*. Rostov-na-Donu, 2000. 66 s.

Parusimov I. N. Raskopki kurganov mogilnika Poliakovo. *Arkheologicheskie zapiski*. 2012. № 4. S. 185–210.

Polidovych Iu. B. Kurhan doby bronzy Rozkopana mohyla poblizu m. Druzhkivka Donetskoi oblasti. *Arkheolohichniy almanakh*. 2011. № 25. S. 71–155.

Siniuk A. T., Matveev Iu. P. Srednedonskaia katakombnaia kultura epokhi bronzy po dannym kurgannykh kompleksov. Voronezh, 2007. 220 s.

Smirnov A. M. Kurgany i katakomby epokhi bronzy na Severskom Dontse. Moskva, 1996. 181 s.

Trudy Novocherkasskoi arkeologicheskoi ekspeditsii. 2002. №6. 31 s.

Chernykh E.A., Sanzharov S.N., Ryndich A.S., Dubrovskij P.S. Issledovanie kurganov u pos. Shkliar na Severskom Dontse. MDASU. 2013. №12. S. 153–177.

Comparative Analysis of the Burial Rites of the Donets and Middle Don Catacomb Cultures

Andriy Dubiaha

Methodologist of the department of national education, extracurricular and civic-historical education of the Donetsk Regional Institute of Postgraduate Pedagogical Education. Kyiv city, Sichovykh striltsiv street 52-A, ORCID: 0000-0002-8143-4980, metod.ist.ukrdon@gmail.com.

At the beginning of the 21st century, the classic of the study of the catacomb culture of the Middle Bronze Age, S. N. Bratchenko, proposed a new taxonomic unit — the Donetsk-Don (Don) catacomb culture, which absorbed the Donetsk, Middle Don and West Manich catacomb cultures. Today, there is no generally accepted and balanced approach among scientists to the differentiation of archaeological cultures, which significantly complicates their study. Quite often, as the main criterion for distinguishing cultures, scientists take secondary features as a basis, which leads to inappropriate pluralism in this issue. S. N. Bratchenko tried to create a clear system of differentiation of catacomb cultures. However, during his lifetime, the researcher did not have time to fully substantiate the theory he put forward and summarize all available materials. This created the basis for the rejection of the proposed taxonomic unit and the emergence of a number of discussions about it. The article is an attempt to argue the position of the classicist on the basis of a comparative analysis of the burial rite of the Donetsk and Middle Don catacomb cultures, namely such elements as the pose and orientation of the deceased. The results obtained indicate, if not the identity of the main elements of the burial rite of these catacomb cultures, then at least a great similarity. Thus, the proposal put forward by S. N. Bratchenko is confirmed at the statistical level. Therefore, the introduction of the taxonomic unit “Donetsk-Don (Don)” catacomb culture is appropriate and relevant. The article does not claim to be a comprehensive generalization, but is another attempt to substantiate the ideas put forward by the classic of the study of catacomb antiquities.

Keywords: S. N. Bratchenko, Middle Bronze Age, catacomb culture, Donetsk catacomb culture, Middle Don catacomb culture, burial rite, taxonomic unit, Donetsk-Don (Don) catacomb culture.